

BİRİNCİ ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLOJİ QURULTAYDA ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

16 mart 1925-ci ildə Azərbaycan Sovetlər Qurultayının qərarı ilə I dərəcəli məktəblər latın qrafikasına keçidə başladı. Qurultayın elmi, siyasi, maliyyə və digər təşkilati məsələləri bütövlükdə Moskva tərəfindən hazırlanmışdı. 1926-cı ilə qədər vəziyyət bu şəkildə davam etmişdi. Lakin SSRİ siyasi elitasının türk xalqları üçün əlifbanın bu qədər "asanlıqla" dəyişdirilməsinə razılıq verməsi diqqətəlayiq və müəyyən mənada düşündürücüdür. Bu mövqe, əsasən, geosiyasi məqsədlərlə - türk xalqları arasında bütövlüyün zəiflədilməsi və xüsusilə, Türkiyə ilə ideya-mədəni yaxınlığın qarşısının alınması niyyəti ilə izah olunur.

Qurultayın ən mühüm və eyni zamanda ən çox mübahisə doğuran məsələsi əlifba ilə bağlı olmuşdur. Müvafiq bölmədə SSRİ-də yaşayan türklərin istifadə etdikləri ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin məqsədəuyğunluğu müzakirə edilmiş, onun yerinə kiril, latın əlifbasının, yaxud bu ərazidə yaşayan türklər üçün ortaqlıq, ya da ayrı-ayrı əlifbaların tətbiq olunmasının daha uyğun olacağı məsələsi ətrafında müzakirələr aparılmışdır. Müzakirələr beş iclasdan sonra tamamlanaraq səsverməyə qoyulmuş, həlledici səsle latın əlifbası qəbul edilmişdir. Beləliklə, Egey sahillərindən Çin sərhədlərinə qədər ərazilərdə yaşayan bütün türklər latın əlifbası istifadə edəcəkdilər.

Azərbaycanın və ümumtürk dünyasının tanınmış maarifçiləri, mütəfəkkirləri - M.F.Axundov, İ.Qaspiralı, A.Baytursunov, Ü.Hacıbəyli, M.Şahtaxtinski, H.Cavid, F.Köçərli, V.Xulufu və başqaları ərəb əlifbasının modernləşdirilməsi, islah edilməsi və ya latın qrafikası ilə əvəz olunması məsələsini müxtəlif dövrlərdə müzakirə mövzusunə çevirmişlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə "Azərbaycan" qəzetində təşkil olunan geniş ictimai müzakirələr bu prosesin cəmiyyət üçün necə aktual olduğunu bir daha sübut edir. Türklərin latın əlifbasını qəbul etməsi, aydın olur ki, onların gələcəkdə kiril əlifbasına keçməsi üçün zəruri bir mərhələ idi. Məhz bu səbəbdən Sovet mərkəzinin nümayəndələri I Ümumittifaq Türkoloji Qurultaydan əvvəl türk xalqları arasında latın əlifbasının qəbul edilməsi yönündə təbliğat işi aparmışdılar. Yeni Əlifba Komitəsinin Türkmənistanı, İdil (Volqa) boyu respublikalarına, Xivə və Krım hökumətlərinə müraciətlərinin əsasında yeni əlifbaya keçid məsələsi dayanırdı. 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti "Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi" haqqında qərarını elan etdi. Komitə yaradıldığı zaman Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə "Yeni yol" qəzeti latın qrafikası ilə nəşr olunmağa başlamışdı. Lakin buna baxmayaraq, həm latın, həm də ərəb qrafikası paralel şəkildə istifadə olunmaqda davam edirdi.

16 mart 1925-ci ildə Azərbaycan Sovetlər Qurultayının qərarı ilə I dərəcəli məktəblər latın qrafikasına keçidə başladı. Qurultayın elmi, siyasi, maliyyə və digər təşkilati məsələləri bütövlükdə Moskva tərəfindən hazırlanmışdı. 1926-cı ilə qədər vəziyyət bu şəkildə davam etmişdi. Lakin SSRİ siyasi elitasının türk xalqları üçün əlifbanın bu qədər "asanlıqla" dəyişdirilməsinə razılıq verməsi diqqətəlayiq və müəyyən mənada düşündürücüdür. Bu mövqe, əsasən, geosiyasi məqsədlərlə - türk xalqları arasında bütövlüyün zəiflədilməsi və xüsusilə, Türkiyə ilə ideya-mədəni yaxınlığın qarşısının alınması niyyəti ilə izah olunur. SSRİ latın qrafikasına keçidin təbliğini 1920-ci illərin əvvəllərindən etibarən sistemli şəkildə aparmağa başlamışdı. Latın qrafikasının tətbiqi məsələsi ilk dəfə 1920-ci il iyulun 3-də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının kollegiya iclasında qaldırılmışdı. Həmin il, noyabrın 11-də Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə türk əlifbasının islahatı layihəsini hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradılmış, sədr professor Jüze təyin olunmuşdu. Digər tərəfdən, Türkiyədə M.K.Atatürkün rəhbərliyi ilə aparılan əlifba islahatı regionda tamam fərqli istiqamət almışdı. 1926-cı il qurultayının müzakirələrini və nəticələrini diqqətlə təhlil edən M.K.Atatürk T.Menzel,

Y.Messaroş, F.Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə kimi mütəxəssislərin elmi məsləhətlərindən faydalanaraq strateji qərar verməyə zəmin yaratdı.

Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı siyasi mühacirlər latın qrafikasına keçid məsələsində fəal iştirak etmişlər. Onların təşəbbüsləri M.K.Atatürkün ideoloji-modernləşdirici xətti ilə üst-üstə düşürdü. Atatürk Osmanlı dövrünün idarəçilik və mədəniyyət modelindən uzaqlaşaraq, yeni - dünyəvi bir nəsil yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Mühacirlərin təşəbbüsləri bu strategiyanın praktik təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər və latın qrafikasına keçidin yalnız texniki deyil, həm də siyasi-mədəni əhəmiyyətini ortaya qoyurdu. Bu proses, həmçinin türk dünyasında dil və mədəniyyət birliyinin təşviqi ilə regionda ideoloji nüfuzun gücləndirilməsi məqsədini daşıyırdı. 1926-cı ildə Maarif Vəkalətinin tapşırığı ilə bu mövzuda macar alimi Kuhne əlavə hesabat hazırlamışdı. Hesabatında qeyd edirdi ki, yazı texnikası yalnız tədris deyil, həm də birinci dərəcəli sivilizasiya məsələsidir. Onun fikrincə, türklər macar və fin dillərindəki kimi transkripsiya sistemi qəbul etsələr, bu, Qərb mədəniyyətinə inteqrasiyanı asanlaşdıracaq. Kuhnenin hesabatından qısa müddət sonra M.K.Atatürk macar əlifbasını araşdırmağa başlamış, 1927-ci ilin iyununda latın qrafikasının qəbul edilməsinin zamanı çatdığına qərar verərək, Maarif Vəkalətinə latın əlifbasının tətbiqi üçün lazımi hazırlıqların başlanması üçün göstəriş vermişdi (bax: Mustafa Öner. 1926 Bakü I Türkoloji Kurultayı. Ankara, 2008.). Latın qrafikasına keçidin Azərbaycanın və digər türk respublikalarının ərazisində tətbiqi Atatürk Türkiyəsi üçün mürəkkəb və ikili xarakter daşıyan bir proses idi.

1920-ci illərin ortalarında SSRİ-də başlanan latınlaşdırma hərəkatı zahirən türk xalqları üçün modernləşmə tədbiri kimi təqdim olunsay da, Ankara bu prosesin arxa planındakı siyasi məqsədləri diqqətlə izləyirdi. Sovet rəhbərliyinin latın qrafikasına keçidi təşviq etməsi, ilk baxışda, Türkiyənin islahat xətti ilə paralel görünürdü, lakin bu, mahiyyətə tamamilə fərqli ideoloji bazalara söykənmişdi. Moskva üçün latın əlifbası türk xalqlarını ərəb-islam mədəniyyət çevrəsindən uzaqlaşdırmaq və gələcəkdə kiril qrafikasına keçid üçün mərhələ yaratmaq vasitəsi, Türkiyə üçün latın qrafikası modern millət quruculuğu və Qərbə inteqrasiyanın rəmzi idi. Bu səbəbdən SSRİ məkanında aparılan əlifba islahatlarının Ankarada həm maraq, həm də narahatlıq doğurması təbiidir. Bir tərəfdən, müstəqilliyini itirmiş türk respublikalarının yeni yazı sistemə keçməsi mədəni yaxınlaşma üçün nəzəri imkanlar yaradırdı, digər tərəfdən isə, həmin prosesin sovet nəzarəti altında aparılması bu yaxınlaşmanın Ankara tərəfindən yönləndirilə bilməyəcəyi anlamına gəlirdi. Beləliklə, latın qrafikasına keçid Türkiyə üçün strateji baxımdan həm fürsət, həm də geosiyasi risk mənbəyi idi. Məhz bu ikili vəziyyət Türkiyə mətbuatının və ictimaiyyətinin 1926-cı il I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayına münasibətini müəyyənləşdirmişdi. Dövrün qəzetləri qurultay barədə məlumat versələr də, açıq dəstək göstərmədən, əsasən müşahidəçi mövqe nümayiş etdirdilər. Qurultaya dəvət olunan şəxslərin latın əlifbasını dəstəkləyənlər olmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məhz bu səbəbdən Türkiyə alimləri qurultayda iştirak etmək istəməmişlər və ictimaiyyət də belə qurultaya gözlənilən maraq göstərməmişdir. Qurultaya Türkiyədən heç bir jurnalist göndərilməmiş, ictimai rəy və mətbuat qurultayla bağlı xəbərlərə, demək olar ki, yer verməmişdir. Mətbuatda yayılan yazılar diqqətlə təhlil edildikdə, Türkiyənin həmin prosesə ideoloji deyil, daha çox ehtiyatlı diplomatik tərəfdən yanaşdığı görünür. Bu ehtiyatlılıq həm Sovet İttifaqı ilə münasibətlərin kəskinləşməsinə yol verməmək, həm də SSRİ daxilində latınlaşmanın uzunmüddətli strateji nəticələrini dəqiq qiymətləndirmək zərurəti ilə bağlı idi. Bu dövrün mətbuat müzakirələri Türkiyədə müxtəlif ideoloji cərəyanların mövqelərini açıq şəkildə üz-üzə gətirmişdi. M.K.Atatürkün modernləşdirici xəttini təmsil edən "Hayat" jurnalı və "Hakimiyet-i Milliye" qəzeti latın qrafikasına keçidi zəruri bir islahat kimi təqdim edirdisə, turançı çevrələrin platforması sayılan "Türk Yurdu" jurnalı və "İkdam" qəzeti bu məsələni daha ehtiyatlı, hətta tənqidi mövqedən qiymətləndirirdi.

Latın qrafikası ilə bağlı müzakirələr yalnız bir neçə orqanın mövqeyi ilə məhdudlaşmamış, əksinə, həmin dövrün, demək olar ki, bütün türkcə qəzet və jurnallarında geniş şəkildə işıqlandırılmışdı.

Mətbuat ictimai fikrin formalaşdırılmasında əsas vasitə rolunu oynayır, müxtəlif intellektual qrupların əlifba məsələsinə münasibətini ictimaiyyət izləyirdi. Atatürkün mövqeyini əks etdirən qəzetlərdə latın əlifbasının qəbul edilməsinin zəruriliyi və bu məqsədlə mütəxəssislərdən ibarət xüsusi bir komissiyaanın yaradılması ideyası ardıcıl şəkildə ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılırdı. Bu nəşrlərdə latın qrafikasına keçid Türkiyənin modernləşmə strategiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim edilir, islahatın həm praktik, həm də mədəni üstünlükləri vurğulanırdı. Əks cəbhədə isə "İkdam" qəzetinin baş redaktoru, turançı ziyalı Əhməd Cövdət Oran latın əlifbasına qarşı çıxmış, bu keçidin türk xalqları arasında mədəni parçalanma yaradacağı barədə xəbərdarlıq etmişdi. Onun fikrincə, müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türklərin fərqli yazı sistemlərinə keçməsi ümumtürk mədəni vahidliyini zəiflədə bilər. Diqqətəlayiq məqamlardan biri də odur ki, həmin dövrdə liberal-turançı mühitin aparıcı simalarından sayılan Mehmet Fuad Köprülüzadə ərəb qrafikasının qorunması istiqamətində fikirlər səsləndirirdi. Bu, Türkiyə intellektual mühitində əlifba məsələsinin nə qədər mürəkkəb və çoxqatlı bir ideoloji problemə çevrildiyini göstərir. Nəticə etibarilə, Türkiyə ictimaiyyəti və siyasi dairələri Bakı qurultayına nə tam rəğbətlə, nə də rəddedici şəkildə yanaşmışdır. Onların mövqeyi daha çox ehtiyatlı müşahidə və uzunmüddətli geosiyasi çərçivəni nəzərə almaq prinsipi üzərində qurulmuşdu. Bu mövqe həm modernləşmə strategiyası, həm də dövrün beynəlxalq reallıqları ilə uzlaşırdı. Türkiyə 1928-ci ildə ərəb qrafikasından latın qrafikalı əlifbaya keçidi rəsmi şəkildə bəyan etdi - bu islahat Moskva üçün həm sürətli, həm də gözlənilməz addım idi.

Latın əlifbasına keçidlə bağlı məsələlərin həllinin zəruriliyi sovet hökumətinin Türkoloji Qurultay keçirmək qərarından 6 ay əvvəl - həm I Azərbaycan Yerli Şərqşünaslıq Elmi Assosiasiyasının Qurultayında, həm də SSRİ Elmlər Akademiyasının və Sovet İttifaqı Şərqşünaslar İttifaqının iclaslarında qaldırılmışdı. Bir faktı da xatırladaq: 1924-cü ildə Moskvada türk yazısı üçün latın şrifləri assosiasiyası yaradılmışdı. Bakıda keçirilən qurultayın sovet rəsmi orqanlarının türkləri latın əlifbasına keçirmək məqsədi daşdığını və bu məqsədlə təşkil edildiyi iştirakçıların hamısına bəlli idi. Hətta Sovet Xarici İşlər Komissarlığı daxilində fəaliyyət göstərən Şərq İşləri Şöbəsinin müdiri V.Pavloviç 1920-ci ilin iyul ayında keçirilən iclasların birində bunu açıqlamışdı. 1922-ci ildə yaradılan Şərq Məktəbinin orqanı olan "Qızıl Şərq" dərgisi ilə bu fikir təbliğ edilirdi. Ümumiyyətlə, rəsmi orqanlar Türkoloji Qurultaydan xeyli əvvəl türk xalqları arasında latın əlifbasının qəbul edilməsi üçün hazırlıq işləri görmüşdülər. Azərbaycan Kommunist Partiyası (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsinin B.Ağayevə, M. Aslanova, Tağızadəyə 1922-ci il avqust ayında göndərdiyi sənəddə qeyd olunur:

AK(b)P MK-nın Mətbuat İdarəsi sizdən xahiş edir ki, ən gec 2 sentyabr 1922-ci ilədək aşağıdakıları bizə bildirin:

1. Müsəlman əlifbasının islahatı, yəni ərəb qrafikasının latın qrafikası ilə əvəz olunması üzrə işlər hansı vəziyyətdədir?
2. Əhalinin geniş təbəqələrinin bu məsələyə münasibəti necədir?
3. Yeni əlifba kənd yerlərində yayılırmı və hansı sürətlə?
4. Məsələ ilə məşğul olan təşkilatlar varmı, onların fəaliyyəti nədən ibarətdir? Əgər yoxdursa, niyə?

5. Yeni əlifbaya keçidin sürətləndirilməsi üçün hansı tədbirlər daha məqsədəuyğun hesab olunur - tədris yolu iləmi, yoxsa zorakı tədbirlərlə?

İmza: İnozəmsəv (bax: Azərbaycan Kommunist Partiyası (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsi. C.II. Protokollar. Azərbaycan Kommunist Partiyası (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsi Prezidiumunun iclasları. 1925-ci il. Arxiv göstəriciləri: fond №:1, siyahı №:6, saxlanma vahidi №:34, İş №:5, s.538).

I Sənədin mahiyyəti:

Bu sənəd 1922-ci ilin avqustunda Azərbaycan Kommunist Partiyası (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsinin Mətbuat İdarəsi tərəfindən ünvanlanmış rəsmi sərəğudur. Ünvanlanan şəxslər partiyanın məsul üzvləri: B. Ağayev, M. Aslanov və Tağızadə. Məqsəd, ərəb qrafikasının latın qrafikası ilə əvəz olunması prosesinin real vəziyyəti haqqında məlumat toplamaqdır.

II Əsas suallar və onların istiqaməti:

Sərəğ beş bənddən ibarətdir və hər biri əlifba islahatı prosesinin fərqli tərəflərini işıqlandırır:

1. İslahatın gedişi - işlərin konkret hansı mərhələdə olması tələb olunur.
2. Cəmiyyətin münasibəti - geniş kütlələrin qəbul edib-etməməsi araşdırılır.
3. Kənd yerlərində yayılma - dəyişikliklərin şəhərdən kənara keçib-keçmədiyi öyrənilir.
4. Təşkilati baza - məsələ ilə məşğul olan qurumların mövcudluğu və səmərəliliyi soruşulur.

5. Keçidin sürətləndirilməsi yolları - maarifləndirmə yolu ilə, yoxsa inzibati-zorakı tədbirlərlə daha səmərəli olacağı barədə fikir tələb olunur.

III Siyasi və tarixi əhəmiyyəti:

- Bu sənəd göstərir ki, 1922-ci ildə artıq ərəb əlifbasından imtina və latın qrafikasına keçid məsələsi rəsmi gündəlikdə idi.

- Mərkəzi Komitə prosesi sadəcə mədəni məsələ kimi deyil, həm də siyasi-ideoloji məsələ kimi izləyirdi.

- Kənd yerlərinə xüsusi diqqət ayrılması, islahatın yalnız şəhər ziyalıları ilə məhdudlaşmamasını təmin etmək məqsədi güdür.

- Sərəğda "zorakı tədbirlər" ifadəsinin işlədilməsi, hökumətin bu məsələdə yalnız könüllü maarifləndirmə ilə kifayətlənmədiyini, lazım gəlsə, inzibati metodları da nəzərdən keçirəcəyini göstərir.

Bu sənəd, latın əlifbasına keçid məsələsinin Azərbaycanda neçə mərhələli olduğunu və prosesi izləmək üçün MK-nın sistemli məlumat toplama siyasəti həyata keçirdiyini sübut edir. Sərəğın sualları islahatın sosial dayaq nöqtələrini - cəmiyyətin dəstəyi, kəndlərdə vəziyyət, təşkilati təminat və tətbiq metodları tam əhatə edir.

Əlifbanın dəyişdirilməsi böyük siyasətin başlanğıcı idi, ilkin mərhələdə sovet türkləri latın əlifbasını qəbul etməlidirlər, bu isə türkdilli xalqların kütləvi, müxtəlif kiril əlifbasına keçidin ilkin mərhələsi olaraq görüldü, 1924-cü ildən ərəb əlifbası ilə çap edilmiş əsərlərin Sovet İttifaqına gətirilməsinə qadağa qoyuldu. 1926-cı il yanvarın 20-də Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə rus əlifbası əsasında türk (tatar) dillərinin yazı sisteminin dəyişdirilərək latın qrafikası ilə əvəz

olunması haqqında qəbul edildi. O zaman Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin sədr müavini və elmi katibi Zifeld Simumyagi 20 yanvar qərarı ilə bağlı belə bir paylaşım edir:

"Bu qərarın həyata keçirilməsi məqsədilə biz cəmiyyətin üzvlərindən və ümumiyyətlə türkdilli əhalidən xahiş edirik ki, köhnə əlifba ilə yazılmış bütün materialları - qəzetlər, jurnallar, kitablar, məktublar və digər yazılı sənədləri - cəmiyyətə təqdim etsinlər (AMEA arxivi. Fond №1, qovluq 36, qutu 2.).

İlk vaxtlar türkdilli xalqların əlifba islahatı pərakəndə şəkildə həyata keçirilirdi. Bu qarışıqlığın qarşısını almaq məqsədilə məşhur dilçi alim professor Yevgeni Polivanov 1923-cü ildə SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının əlifba-qrafika məsələlərinə həsr olunmuş "Türk yazılarında latın qrafikası problemi" adlı bir kitabça nəşr etdirir. Bu təşəbbüs maarif işçiləri və ziyalılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Sovet Azərbaycanında əlifbanın latınlaşdırılması ilə bağlı ilk praktik təcrübələr sonradan SSRİ-dəki türk xalqlarının bu əlifbasının yazı sistemlərinə tətbiqi üçün əsas baza rolunu oynadı. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə hazırlanan latın əlifbası 1926-cı ildə Bakıda çağırılan I Ümumittifaq Türkoloji Qurultaydan sonra SSRİ-də ümumi latınlaşdırma prosesinə nümunə oldu. Qurultayda da türk xalqlarının nümayəndələrinin səs çoxluğu ilə Azərbaycanda əlifbanın latınlaşdırma sahəsindəki təcrübəsinin digər respublikalarda və muxtar bölgələrdə tətbiqi məqsəduyğun hesab edildi. Ancaq bu problemin həlli o qədər də asan başa gəlmədi. Qurultayın ən mühüm və eyni zamanda ən çox mübahisə doğuran məsələsi əlifba ilə bağlı olmuşdur. Müvafiq bölmədə SSRİ türklərinin istifadə etdikləri ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin məqsəduyğunluğu müzakirə edilmiş, əgər tərkiş edilsə, onun yerinə kiril, latın əlifbasının, yoxsa bu ərəzidə yaşayan türklər üçün ortaqlıq, ya da ayrı-ayrı əlifbaların tətbiq olunmasının daha uyğun olacağı məsələsi ətrafında müzakirələr aparılmışdı. Beş iclas davam edən müzakirələrdən sonra məsələ səsverməyə çıxarılmış və səs çoxluğu ilə latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid qərara alınmışdır.

Bu silsilə yazılarda qurultayda aparılan ən diqqətəlayiq müzakirələrin icmal və elmi təhlilini təqdim etməyə çalışacağıq.

Yakovlev əlifba məsələsinin müzakirəsində üç əsas aspekti fərqləndirir. Birincisi, əlifba islahatının həyata keçiriləcəyi türk xalqları arasında mövcud olan mədəni və sosial şəraitlə bağlıdır. İkincisi, bu və ya digər əlifbanın tətbiqinin texniki baxımdan işlənməsini əhatə edir, yazı sistemi və orfoqrafiya ilə birbaşa əlaqədar olub, konkret bir dil üçün neçə qrafik işarənin zəruri olduğu məsələsinə müəyyən edir. Məruzəçi işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif üsulların mövcud olduğunu, həmçinin işarələrdən istifadə zamanı qənaət etmənin yollarından bəhs edir. O, üçüncü aspekt olaraq konkret bir dil üçün əlifba qrafikasının zəruriliyinin müəyyənləşdirilməsini qeyd edir.

Bu mənada, Yakovlev Qafqaz bölgəsində latın qrafikalı əlifbanın tədqiqi məsələsinin son dərəcə mürəkkəb mədəni və sosial şəraitdə həyata keçirildiyini xüsusi vurğulayır. Bu kontekstdə o, dini amilin ayrıca nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır. Latın və ərəb qrafikalı əlifbalar arasındakı qarşıdurma fonunda gələcək müzakirələrdə diqqətin əsasən müsəlman mədəniyyətinə mənsub xalqlar üzərində cəmləşdirilməsinin zəruriliyini və konkret olaraq müsəlman ənənələrinin tarixi kökü və təsir dairəsinin nəzərə alınmalı olduğunu qeyd edir.

Qafqazda mövcud vəziyyət bu baxımdan olduqca xarakterikdir və milli yazı məsələsində özünü müxtəlif formalarda göstərir. Bir tərəfdən, inqilabdan əvvəl, ümumiyyətlə yazı sistemi olmayan, hazırda isə onu böyük çətinliklə formalaşdırmağa çalışan yazısız, digər tərəfdən isə, müəyyən yazı ənənələrinə

malik olan xalqlara rast gəlinir. Məsələn, osetinlərdə yazı tarixinin təxminən, yüz ilə yaxın keçmiş olduğu halda, inqışlarda yazı sistemi yalnız son dövrlərdə meydana çıxmışdır.

Yakovlevin məruzəsində diqqət verdiyi mühüm məqamlardan biri Şimali Qafqaz xalqları arasında latın əlifbasının tətbiqi məsələsidir. Onun qənaətinə görə, latın qrafikasını ilk qəbul edən xalqlardan biri məhz inqışlar olmuşdur. Sosial tərkibinə və müsəlman ənənələrinin zəifliyinə görə onlar mədəni baxımdan ən geri qalmış xalqlardan biridirlər, faktiki olaraq formalaşmış yazı sisteminə malik olmamışlar. Bununla yanaşı, osetinlərin də latın qrafikasını ilk qəbul edən xalqlar sırasında yer alması diqqətəlayiqdir. Beləliklə, latın əlifbasına keçid prosesində paradoksal bir mənzərə yaranır: bu prosesdə həm mədəni baxımdan ən geri qalmış, həm də nisbətən ən qabaqcıl xalqlar ön sıralarda yer alırlar.

professor Nadir Məmmədli

//Ədəbiyyat qəzeti.- 2026.- 23 yanvar (№3).- S.6.

//Ədəbiyyat qəzeti.- 2026.- 30 yanvar (№4).- S.8.